

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СВЯТО-ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТІР (XVII-XX ст.): ІСТОРІЯ, ГОСПОДАРСЬКА ТА КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ

(до визначення проблеми)

Звернення до історичного минулого - важливий і відповідальний крок перед майбутнім. Особливо, коли це стосується такої складної і невисвітленої в українській історіографії проблеми, як діяльність храмів і монастирів. Означена нами проблема - лише початок дослідження складного і багатопланового явища, пов'язаного з релігією взагалі і формами релігійного субстанціонального самоутвердження особистості у вічності зокрема.

У даній статті мова йде не про історію виникнення і розвитку Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря, а, власне, про ту літературу, яка дісталася нам з минулого.

Відома релігійна джерельна база про історію і діяльність одного з найвпливовіших свого часу в Україні Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря. Документи XVII-XIX ст., різноманітні за змістом та формою розкривають різні сторони його діяльності. Це, в першу чергу, літописи, листи релігійних та політичних діячів, охоронні грамоти, ревізійні та описні книги, дарчі документи, статистичні матеріали, універсали гетьманів.

Велика документальна база зберігається у фондах державних архівів міст Києва, Чернігова, бібліотеках Чернігівського історичного музею, Чернігівської єпархії та Державного архіву Чернігівської області.

Окрему групу матеріалів складають праці істориків XVIII-XIX ст. За своїм змістом і формою вони містять великий фактологічний матеріал, який потребує документальної перевірки і доказів.

Історія культури та культурна діяльність Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря

Історія Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря сягає у давні часи і налічує близько 900 років існування (якщо вважати, що спочатку засновано було Іллінський печерний монастир у 1069 р. на Болдиних горах біля Чернігова). Саме тому ця пам'ятка історії і культури має насичене подіями минуле, є невід'ємною часткою нашої історії, героїчних сторінок боротьби українського народу за своє існування та ствердження на цій землі.

Як свідчать історичні джерела, Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир утворився на основі злиття двох монастирів: Іллінського (дагується початком XII ст.) та Троїцького (дагується 70 рр. XVII ст.) у середині 90-х рр. XVII ст. у єдиний монастирський комплекс.¹

Літописні твори XVII-XVIII ст. залишили фрагментарні згадки про час заснування та розвитку монастиря. Заслужують на увагу літописи XVII ст., які описують події, пов'язані з діяльністю Чернігівського Свято-Троїцько-

Іллінського монастиря. А це -Чернігівський літопис, літопис Леонтія Боболінського, літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки та "Летопись событий в Юго-Западной Руси в XVII ст.", складена колишнім канцеляристом війська Запорозького Самійлом Величком.

Літописці засвідчують той факт, що Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир розпочинав свій розвиток у дуже складні для України часи: селянсько-козацькі повстання, національно-визвольна війна українського народу XVII ст., сумні роки Руїни. Та попри всі негаразди, український народ знаходив час і кошти будувати храми й засновувати монастирі.

Самійло Величко у своєму літопису щодо подій у Південно-Західній Росії в XVII ст. згадує ім'я чернігівського полковника Семена Подобайла, котрий на власні кошти відновив Іллінську церкву, яка під час монголо-татарської навали 1239 р. була зруйнована: "... Іллінський Чернігівський монастир, бо цей монастир, який багато років стояв після Батієвого розору занедбаний, він такий Подобайло, відновив своїм старанням і коштом".²

Чернігівський літопис згадує ім'я ще однієї історичної постаті - відомого релігійного, суспільно-політичного діяча XVII ст., філософа і гуманіста чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який мав на меті на свої кошти розпочати будівництво Троїцького собору (1679 р.), незважаючи на вороже настроєного проти нього гетьмана І. Самойловича. "Трійця пресвята, хай їй слава додається, вийшла зі своїх підвалин... Благovolить, ваша пречесноте, збуджувати завзяття пана гетьмана, який сам намірявся допомагати мені в цій справі, а вже коли тінь моя впаде на цій Болдинській горі, Ви, як велике світло наше русинське, висвітліть образ свій, а всемогутня сила отця підкрипить надалі сили, премудрість сина подасть премудрому синовій мудріше буде..."³

На жаль, Лазар Баранович не дожив до тих днів, коли було закінчено будівництво Троїцького собору в 1695 році. Добудовували храм на кошти Івана Мазепи, стверджує "Летописец или описание краткое знатнейших действ..."⁴

Більш детальні свідчення про церковне та монастирське життя можна прослідкувати за описами архієпископів Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря, а також за їх листуванням з відомими політичними діячами XVIII-XIX ст. Важливим у контексті дослідження є "Историко-статистическое описание Черниговской епархии", підготовлене архієпископом Філаретом Гумилевським і видане у 1873-1874 рр. З семи надрукованих книг заслуговують на увагу книги третя та четверта, де вміщено детальні описи монастирів у межах території Чернігівської єпархії, серед яких - історичний опис Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря (з часу його заснування до часу закриття - 1786 р.).⁵

У фондах Чернігівської єпархії, Чернігівського історичного музею Державного архіву Чернігівської області зберігається немало документальних матеріалів про культурно-просвітницьку діяльність монастиря та монастирської друкарні. Документальні джерела (друковані книги та універсали Лазаря Барановича) дають можливість прослідкувати діяльність Чернігівської друкарні протягом XVII-XVIII ст. Заслуговує на увагу той факт, що вважали за честь друкуватися у Чернігівській друкарні відомі архієпископи єпархії Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Дмитро Туптало, Петро Армашенко, Іван Величковський, Петро Терлецький, Філарет Гумилевський.

Серед науково-історичних праць XIX ст. матеріали-дослідження загально-історичного характеру, зокрема, праці Страдомського А. "О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре. Из келейных записок покойного архимандрита Илариона, бывшего эконома Черниговского архиерейского дома" (1874), Стефановського Т. "О Черниговском Троицком монастыре - нынешнем Архиерейском Доме" (1892), Єфимова А. "Черниговский Свято-Троицко-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное" (1910 р.), окремо за персоналіями, життя яких тісно пов'язане з монастирем, будівництвом храмів, господарських споруд на території Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря.⁶

Початок XX ст. для історичних досліджень з історії Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря був насиченим. Досліджувалися нові джерельні матеріали, окреслювалися певні межі спеціалізації розвідок: його господарська, культурна, просвітницька діяльність. У першу чергу - наукові праці П. Добровольського, В. Дубровського, В. Модзалевського, С. Маслова, П. Савицького.⁷

Друга половина XX ст., особливо 90-ті роки, позначилися в історії новим осмисленням подій і фактів. Відбулося це і на історико-релігійній спадщині. На жаль, повністю історія та культурна діяльність Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря майже не досліджувалась, тому маємо тільки детальні описи діяльності друкарні, розташованої на території монастиря (XVII-XVIII ст.). Праці Т. Каменевої, Я. Запаско, Я. Ісаєвича, Р. Машталіра, Б. Самородова ретельно висвітлюють історію створення друкарні, її діяльність протягом трьох сторіч, а також життя релігійних діячів - Лазаря Барановича, Зосима Тишевича, Михайла Десницького, Іоанна Максимовича, Філарета Гумилевського.⁸

Конкретизації теоретичних узагальнень і висновків сприяють наукові статті істориків-краєзнавців, де вміщено окремі матеріали з історії Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря (заснування Іллінського печерного монастиря, архітектура Троїцького собору, сьогодення у житті колишнього Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря). Це статті-дослідження І. Ситого, В. Руденка, В. Доманського, А. Карнабіда, В. Сапона, А. Адруга.⁹

Господарська діяльність Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря

Завдяки новим відкриттям джерельна база історії Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря поповнилась вагомою добіркою документів, які висвітлюють його господарську діяльність.¹⁰

Монастирські комплекси України цікавили істориків не тільки як чудові архітектурні споруди, культурно-просвітницькі центри, а також як великі й міцні господарства. З історичного минулого відомо, що монастирі Лівобережної України у XVII-XVIII ст. перебували на господарсько-виробничому піднесенні. Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир теж не був осторонь, і його промисловий та сільськогосподарський розвиток заслуговує на увагу.

Документальна база, яка збереглася з XVII ст., свідчить про різні форми сільськогосподарського, промислового виробництва та торгівлі. Статистичні описи, що знаходяться у фондах Державного архіву Чернігівської області та Чернігівського історичного музею, охоронні та дарчі грамоти, ревізійні книги свідчать про наявність у власності монастиря земель, озер, гут, рудних копалень

та свічкових заводів.

Із великої кількості документів кінця XVII-XVIII ст. заслуговують на увагу універсали І. Самойловича та І. Мазепи щодо земельних володінь монастиря поза межами Чернігова (Новозибківський повіт), охоронні та указні грамоти (царські укази). Саме у цих документах відображено механізм передачі земель у власність монастирю, а також його пільговий статус (мається на увазі звільнення від загальнодержавних податків).

Збереглися також документи кінця XVII-XVIII ст. про передачу в оренду рудень Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря, що знаходились на півночі Чернігівщини (болотні місця) кваліфікованим майстрам, які, до речі, платили грошима або залізом щорічну орендну плату.¹¹

Діяльність друкарні, розташованої на території монастиря, мала не тільки культурне значення, а й впливала на рівень його господарського розвитку, про що свідчать універсали Лазаря Барановича від 1679 р.¹²

З XVIII століття про історію господарського розвитку Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря збереглися документи, які простежують процес закріпачення селян, перехід у власність монастиря рухомого і нерухомого майна, права на організацію промислів та ведення торгівлі. Так, наприклад, указ 1797 р. про передачу у власність Чернігівському Свято-Троїцькому жіночому монастирю 30 десятин казенних земель слободи Злинки, лісу 22 десятини, млина на р. Карме, 6 озер з прилеглими селами Старі й Нові Боровичі, Уступне, Деменка та інші.

Для дослідження господарської діяльності важливе значення мають описні та ревізійні книги, які дають можливість вивчити діяльність гутного і селітрового промислів на території монастиря та поза його межами.¹³

Окрему групу складають документи-скарги жителів Чернігова про збирання коштів на навчання друкарській справі.¹⁴

Кінець XVII початок XIX ст. увійшов в історію як час, коли Україна остаточно втратила свою державність, а це в свою чергу вплинуло на становище монастирів. У зв'язку з тим, що українська церква перейшла під владу Московського патріархату, доля монастирів України визначилась таким чином, що більшість із них втратила незалежність і перетворилася у залежну від загальноросійського бюрократичного апарату.

У 1786 р. вийшла ціла низка царських указів, котрі засвідчували секуляризацію монастирських земель Чернігівської єпархії (у тому числі земельної власності Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря).¹⁵ Це у свою чергу привело до закриття монастиря. З 1790 р., згідно з царським указом, він припинив свою діяльність, а територія Троїцько-Іллінського монастиря стала резиденцією Чернігівського архієпископа.

З другої половини XIX ст. у “Черниговских епархиальных известиях”, “Черниговских губернских ведомостях”, “Прибавлении к “Черниговским епархиальным известиям”, “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” публікувалися статистичні описи, збірники матеріалів, окремі статті про господарську діяльність монастиря.

Щодо сучасних даних з історії господарської діяльності Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря, то вони перебувають у стадії дослідження. Викладені у даній статті матеріали дають можливість стверд-

жувати, що історія, господарська, культурна та просвітницька діяльність Чернігівського Свято-Троїцько-Іллінського монастиря потребує більш ретельного та глибокого вивчення.

Джерела та література:

- 1 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. За редакцією А. В. Кудрицького. - Київ. - 1990. - С. 808-809.
- 2 Величко Самійло. Літопис (у 2-х томах). - К., 1991. - Т. 1. - С. 148.
- 3 Турчин-Турчанинов А. Пророцтво Лазаря Барановича (до 300-річчя з дня смерті - 3(13) вересня 1693 р. // Хроніка - 2000 (Наш край). - 1993. № 6. - С. 118.
- 4 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялось в Украине Малороссийских обеих сторон Днепра и кто именно когда Гетьманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1988.
- 5 Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Составитель Филарет Гумилевский. - Кн. 3-4. - Чернигов, 1873-1876.
- 6 Страдомский А. О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре: Из келейных записок покойного архимандрита Илариона, бывшего эконома Черниговского архиерейского дома. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1874. - № 21; Стафановский Т. О Черниговском Троицком монастыре - нынешнем Архиерейском Доме // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1893. - № 3; Ефимов А. Черниговский Свято-Троїцький-Ільїнський монастирь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069-1910). // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1910. - № 10, 12, 14, 24; Страдомский А. Л. Баранович, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский // Журнал Министра Народного просвещения. 1852. - № 7-8; Ростовцев П. Лазарь Баранович: (Биогр. очерк) // Черниговские губернские ведомости. - 1849. - № 42 (б. с.); Славин Н. Иоанн Максимович, митрополит Тобольский, бывший архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1892. - № 12, 14, 17; Листовский И. Филарет, архиепископ Черниговский. - Чернигов, 1895; Ханенко А. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1878. - № 13; Барадулин Г. Церковь Святого Ильи и Пещера преподобного Антония Печерского в Чернигове. - Чернигов, 1897; Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского архиерейского дома. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1893. - № 11-15; Черниговский архиерейский дом. // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. 1873. - Кн. 2.
- 7 Дубровский В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в I половині XIX ст. - К., 1928; Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. - Чернігів, 1992. - С. 101-142; Добровольский П. Об иконостасе Введенской церкви Троицкого монастыря. // Труды XIV археологического съезда в Чернигове (1909) - М., 1911. - Т. 3; Маслов С. Этюды з історії стародруків // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. - 1927. - № 51. - С. 698-719.
- 8 Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания. // Труды библиотеки СССР им. В. Ленина. 1959. - Т. 3; Машталер Р. Развитие полиграфии на Украине: - Львів, 1974; Самородов Б. Выдающиеся деятели отечественного книгопечатания. - М., 1988; Запаско Я., Ісаевич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, відомих на Україні. - Львів, 1981.
- 9 Ситий І. Літописець Леонтій Боболінський // Чернігівські відомості - 1992. - № 17 (квітень). - С. 6, № 18 (квітень) - С. 6, № 21 (травень) - С. 6, № 23 (червень) - С. 6; Руденко В. Чудотворна: Згублені у віках // Чернігівські відомості - 1991. - № 2 (січень) - С. 7; Доманський В. Біля джерел нашої духовності. До 1300-річчя Чернігова // Деснянська правда. - 1991. - 4 вересня; Карнабед А. Архитектура Черниговщины (XI-XX ст.) // Материалы к своду пам'ятников истории и культуры народов СССР по УССР. - К., 1986. - Вып. 4. - Черниговская область. - С. 55-80; Сапон В. Училище на Болдиній горі: Подробиці читачам ДП. // Деснянська правда. - 1989. - 6 грудня; Адруг А. Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові: До 1000-ліття Чернігівської єпархії. // Чернігівський вісник. - 1992. - 24 липня. - С. 3.
- 10 Универсалы, грамоты и иные письменные памятники... - Вера и жизнь. - 1916. - № 9-10.
- 11 Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. - Кн. 3 (кінець XVI середина XIX ст.) - К., 1994. - С. 170..
- 12 Чернигову - 1300 лет. Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С. 46.
- 13 Крижанівський О., Плохій С. Вказана праця. - С. 180-182.
- 14 Чернигову - 1300 лет. Сборник документов и материалов. - К., 1990. - С. 64-66.
- 15 О секуляризации монастырских имений Черниговской епархии 1786. // Черниговский историко-археологический календарь на 1906. 10 апреля. - Чернигов, 1905. - С. 200.